

Ir. J.M. Biemans
A.J. Jacobs

No. 2.27

**DE OPVOLGINGSSITUATIE OP DE
LAND- EN TUINBOUWBEDRIJVEN
IN NOORD-BRABANT**

L 26
2.27 B

December 1970

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek**

402191

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	7
§ 1. Doel van het onderzoek	7
§ 2. Opzet van het onderzoek	7
§ 3. Indeling van het rapport	8
HOOFDSTUK II DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL AGRARISCHE BEDRIJVEN IN NOORD- BRABANT	9
HOOFDSTUK III DE OPVOLGINGSSITUATIE	11
§ 1. De opvolgingssituatie per landbouwgebied	11
§ 2. De opvolgingssituatie per bedrijfsopper- vakteklasse	13
§ 3. De opvolgingssituatie per bedrijfstype	14
§ 4. De opvolgingssituatie naar de leeftijds- klasse van het bedrijfshoofd	15
HOOFDSTUK IV DE POTENTIELE OPVOLGERS	17
§ 1. De leeftijdsopbouw	17
§ 2. Het door de potentiële opvolgers genoten onderwijs	20
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	23

Woord vooraf

Op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de land- en tuinbouw in Noord-Brabant werd door het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek ingesteld naar de opvolgingssituatie op de land- en tuinbouwbedrijven in de provincie Noord-Brabant.

Dit onderzoek werd wenselijk geacht, omdat het een indruk kan geven van de in de komende jaren te verwachten ontwikkeling van het aantal bedrijven. In verband hiermee wordt ook aandacht besteed aan de ontwikkeling van het aantal bedrijven in de afgelopen 20 jaar. Verder wordt ingegaan op de leeftijd van de potentiële opvolgers en het door hen gevolgde onderwijs.

Het onderzoek werd verricht door Ir. J.M. Biemans en A.J. Jacobs van de afdeling Streekonderzoek. Bij het verzamelen van het cijfermateriaal werd belangrijke medewerking verleend door de Stichting tot Uitvoering van Landbouwmaatregelen.

De directeur,

(Prof. Dr. A. Maris)

Den Haag, december 1970

HOOFDSTUK I

Doel en opzet van het onderzoek

§ 1. Doel van het onderzoek

Op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in Noord-Brabant werd een onderzoek ingesteld, dat tot doel had om (op basis van de gegevens, verzameld in mei 1968) nadere informatie te verschaffen over de opvolgingssituatie op de Brabantse land- en tuinbouwbedrijven. In concreto werd in het onderzoek ingegaan op de volgende punten:

- = de opvolgingssituatie 1) per landbouwgebied, bedrijfsoppervlakteklasse, bedrijfstype en leeftijdsklasse van het bedrijfshoofd;
- = de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers;
- = het door de potentiële opvolgers gevolgde onderwijs.

§ 2. Opzet van het onderzoek

Uit de bedrijven, die in mei 1968 een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder met een agrarisch hoofdberoep hadden, werd een aselechte steekproef van 1 : 3 getrokken. Van deze bedrijven werd op de eerste plaats nagegaan, of het door de geregistreerde opgegeven hoofdberoep juist was; de bedrijven met een niet-agrarisch hoofdberoep werden uit de steekproef verwijderd. Van de resterende bedrijven werden de volgende gegevens verzameld:

- = naam, adres, woonplaats en leeftijd van het bedrijfshoofd;
- = bedrijfsoppervlakte;
- = aanwezigheid van een eventuele potentiële opvolger;
- = geboortejaar van de potentiële opvolger;
- = het door de potentiële opvolger genoten onderwijs.

Met betrekking tot de opvolgingssituatie is in mei 1968 aan de betrokkenen alleen gevraagd, of er een potentiële opvolger aanwezig is; dit heeft tot gevolg, dat geen onderscheid te maken is tussen die gevallen, waar geen opvolger beschikbaar is enerzijds en de gevallen, waar de opvolging nog dubieus is anderzijds. Bovendien is uit de vraagstelling ook niet af te leiden, of - wanneer de opvolging is verzekerd - er wellicht meer dan één potentiële opvolger aanwezig is. Daarom is ten behoeve van

1) Onder opvolgingssituatie wordt hier verstaan : het al dan niet aanwezig zijn van één (of meer) potentiële opvolger(s) op de bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is.

het onderzoek (met behulp van plaatselijke informanten) nog nagegaan:
= of er geen opvolger aanwezig is danwel de opvolging nog dubieus is;
= of er op de bedrijven meer dan één potentiële opvolger voorkwam.

§ 3. Indeling van het rapport

In hoofdstuk II wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het aantal agrarische bedrijven in Noord-Brabant. Daarna wordt ingegaan op de eigenlijke uitkomsten van het onderzoek. Achtereenvolgens komen aan de orde: de opvolgingssituatie (hoofdstuk III), de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers en het door de potentiële opvolgers gevolgde onderwijs (hoofdstuk IV). Tenslotte volgen nog een samenvatting en een korte slotbeschouwing.

HOOFDSTUK II

De ontwikkeling van het aantal agrarische bedrijven in Noord-Brabant

Zoals bekend is de mannelijke agrarische beroepsbevolking in de achter ons liggende jaren sterk gedaald. Zo verminderde het totale aantal in de Brabantse land- en tuinbouw werkzame mannen in de periode 1947 - 1968 met ongeveer 53%. Het sterkst was de afneming bij de meewerkende zoons (met ca. 76%) en bij de overige mannelijke arbeidskrachten (met ca. 70%). Het aantal bedrijfshoofden en daarmee het aantal bedrijvendaalde aanzienlijk minder sterk, nl. met ca. 29%.

Overigens is er na omstreeks 1959 een versnelling opgetreden in de vermindering van het aantal bedrijven in Noord-Brabant. Terwijl de daling in de periode 1947-1959 nog slechts 12% bedroeg, was dit in de kortere periode 1959-1968 reeds 20%. Wel is de door het C.B.S. gehanteerde beroepsafgrenzing in de loop der jaren iets scherper geworden en zijn in 1968 - in tegenstelling tot de voorgaande jaren - de "bedrijven" < 1/4 manjaar buiten beschouwing gebleven, waardoor de gesignaleerde daling dus in feite iets minder sterk is, doch veel invloed zal dit waarschijnlijk niet hebben.

Zoals blijkt uit tabel 1 verschilt de afneming van het aantal agrarische bedrijven van gebied tot gebied. De daling is het sterkst geweest in het landbouwgebied de Oostelijke Langstraat; hier bedroeg de vermindering 46%. De geringste afneming geven de Westelijke Kempen (met 17%), de Westelijke Langstraat (met 22%), de Noordwestelijke Zandgronden (met 23%) en het Zuidelijk Peelgebied (met 24%) te zien.

Tabel 1. Aantal agrarische bedrijven (hoofdberoep landbouwer en ≥ 1 ha en hoofdberoep tuinder), 1947 - 1968 1).

	1947	1959	1965	1968 2)
Noordwesthoek	1 842	1 671 (91)	1 414 (77)	1 302 (71)
W. Langstraat	700	652 (93)	588 (84)	549 (78)
Biesbosch	377	350 (93)	288 (76)	262 (69)
O. Langstraat	1 057	806 (76)	637 (60)	576 (54)
Land van Altena	785	688 (88)	542 (69)	519 (66)
Maaskant	910	841 (92)	679 (75)	613 (67)
Land van Bergen op Zoom	498	431 (87)	384 (77)	331 (66)
N.W. Zandgronden	2 895	2 531 (87)	2 376 (82)	2 226 (77)
Land van Breda	3 125	2 945 (94)	2 390 (76)	2 217 (71)
W. Kempen	2 418	2 339 (97)	2 189 (91)	2 019 (83)
Meijerij	9 654	8 093 (84)	7 042 (73)	6 346 (66)
O. Kempen	3 562	3 143 (88)	2 702 (76)	2 442 (69)
N. Peelgebied	4 494	3 972 (88)	3 512 (78)	3 300 (73)
Z. Peelgebied	2 473	2 341 (95)	2 069 (84)	1 890 (76)
Land van Cuijk	1 047	894 (85)	738 (70)	677 (65)
Noord-Brabant	35 837	31 697 (88)	27 550 (77)	25 269 (71)

Bron: C.B.S.

1) () = index 1947 = 100.

2) Exclusief de bedrijven < 1/4 manjaar.

HOOFDSTUK III

De opvolgingssituatie

Zoals in hoofdstuk I reeds werd opgemerkt wordt hier onder opvolgingssituatie verstaan: het al dan niet aanwezig zijn van één (of meerdere) potentiële opvolger(s) op de bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is. De bedrijven met een bedrijfshoofd ≥ 50 jaar omvatten in 1968 42% van het totale aantal agrarische bedrijven in Noord-Brabant.

§ 1. De opvolgingssituatie per landbouwgebied

Zoals uit tabel 2 naar voren komt, was op 39% van de onderzochte bedrijven met een bedrijfshoofd ≥ 50 jaar geen opvolger aanwezig. Op 15% van de bedrijven was de situatie met betrekking tot de opvolging nog niet duidelijk (bijvoorbeeld omdat er nog vrij jonge zoons waren, waarvan het nog onzeker is of zij zullen opvolgen). Op de resterende bedrijven, nl. 46%, waren één of meer potentiële opvolgers aanwezig. Van de 1 582 bedrijven met één of meer potentiële opvolgers hadden er 1 423 (of 90%) één potentiële opvolger, op 148 bedrijven waren er twee potentiële opvolgers en op 10 resp. 1 bedrijf drie resp. vier.

Tabel 2. De opvolgingssituatie per deelgebied, 1968

Deelgebied	Aantal bedrij- ven in de steekpr.	Waarvan in procenten:			
		zonder potent. opvolger	opvol- ging du- bieus	1 potent. opvol- ger	≥ 2 po- tent. opvolg.
Noordwesthoek en Biesbosch	234	33	9	45	13
W. en O. Langstraat	162	49	7	38	6
Land van Altena en Maaskant	187	36	13	46	5
Land van Bergen op Zoom en N.W. Zandgronden	361	32	15	46	7
Land van Breda	283	35	14	45	6
W. Kempen	236	34	14	48	4
Meijerij	867	43	16	39	2
O. Kempen	276	41	6	50	3
Z. Peelgebied	235	42	23	32	3
N. Peelgebied en Land van Cuyk	532	38	18	40	4
Noord-Brabant	3 373	39	15	42	4

In de Langstraat is het percentage bedrijven zonder potentiële opvolger beduidend hoger dan in de overige gebieden. In de Noordwesthoek (incl. de Biesbosch) en op de Noordwestelijke Zandgronden (incl. het Land van Bergen op Zoom) is dit percentage het laagst.

Een en ander dient overigens met voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd, aangezien de hoogte van het percentage bedrijven zonder of met een potentiële opvolger mede wordt beïnvloed door het aantal bedrijven, waar ten aanzien van de opvolging nog geen zekerheid bestaat. Zoals uit tabel 2 blijkt, bestaan er wat dit betreft grote verschillen. Wat de oorzaken zijn van deze verschillen in het percentage bedrijven, waar de opvolging nog onduidelijk is, is moeilijk te zeggen. Eén van deze oorzaken is ongetwijfeld de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden. Uit het onderzoek bleek nl., dat in de gebieden met een relatief hoog percentage "opvolging dubieus" naar verhouding meer bedrijfshoofden beneden 55 jaar voorkwamen dan in de gebieden met een laag percentage "opvolging dubieus". Zo was bijvoorbeeld in het Zuidelijk Peelgebied (23% dubieus) en in het Noordelijk Peelgebied + Land van Cuyk (18% dubieus) 38% resp. 36% van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden jonger dan 55 jaar. In de Noordwesthoek + Biesbosch (9% dubieus), W. en O. Langstraat (7% dubieus) en in de Oostelijke Kempen (6% dubieus) was dit 29%, 30% resp. 32%.

Om meer inzicht te krijgen in de verschillen in de opvolgingssituatie van gebied tot gebied is in het onderstaande staatje een overzicht gegeven van de opvolgingssituatie, zoals die zou zijn indien de helft of alle bedrijven met "opvolging dubieus" als bedrijven zonder opvolger zouden worden beschouwd.

	Percentage bedrijven zonder opvolger	
	A 1)	B 2)
N.W. Hoek en Biesbosch	38	42
W. en O. Langstraat	53	56
Land van Altena en Maaskant	43	49
Land van Bergen op Zoom en N.W. Zandgronden	40	47
Land van Breda	42	49
W. Kempen	41	48
Meijerij	51	59
O. Kempen	44	47
Z. Peelgebied	54	65
N. Peelgebied en Land van Cuyk	47	56
-----	-----	-----
Noord-Brabant	47	54

1) Bedrijven zonder opvolger + de helft van de bedrijven met "opvolging dubieus".

2) Bedrijven zonder opvolger + alle bedrijven met "opvolging dubieus".

Gaat men ervan uit, dat de helft van de bedrijven waar de opvolging thans nog onzeker is, beschouwd mogen worden als bedrijven zonder opvolger, dan heeft 47% van de bedrijven in Noord-Brabant geen opvolger. Rekent men echter alle bedrijven met "opvolging dubieus" tot de groep zonder opvolger, dan is op 54% van de bedrijven geen opvolger beschikbaar. Het percentage bedrijven zonder opvolger is zowel bij veronderstelling A als bij veronderstelling B het hoogst in het Zuidelijk Peelgebied, de W. en O. Langstraat, de Meijerij en in het Noordelijk Peelgebied (incl. het Land van Cuyk). Het laagste percentage bedrijven zonder opvolger geeft de Noordwesthoek (incl. de Biesbosch) te zien.

§ 2. De opvolgingssituatie per bedrijfsoppervlakteklasse

In tabel 3 is de opvolgingssituatie in verband gebracht met de bedrijfsoppervlakte.

Tabel 3. De opvolgingssituatie per bedrijfsoppervlakteklasse, 1968

Bedrijfsoppervlakte	Aantal bedrijven in de steekpr.	Waarvan in procenten			
		zonder potent. opvolger	1 potent. dubieus opvolger	≥ 2 potent. opvolgers	
< 10 ha	1 668	55	14	29	2
10 - 15 ha	924	29	17	51	3
15 - 30 ha	649	14	13	62	11
≥ 30 ha	132	17	7	52	24
Alle bedrijven	3 373	39	15	42	4

Er blijkt een duidelijk verband te bestaan tussen de bedrijfsoppervlakte en de opvolgingssituatie: bij de grotere bedrijven is het percentage met een potentiële opvolger groter. Het vrij lage percentage bedrijven met "opvolging dubieus" op de bedrijven ≥ 30 ha hangt o.a. weer samen met de enigszins afwijkende leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de Noordwesthoek en de Biesbosch (waar deze grotere bedrijven vooral voorkomen). Het valt op, dat op bijna éénderde van de bedrijven kleiner dan 10 ha nog één of meer potentiële opvolgers aanwezig zijn. Nog opvallender wordt het, wanneer men bedenkt dat de groep van bedrijven kleiner dan 10 ha en met één of meer potentiële opvolgers in de steekproef als volgt is samengesteld: 9 akkerbouwbedrijven, 109 rundveehouderijbedrijven, 29 veredelingsbedrijven, 105 tuinbouwbedrijven en 256 gemengde bedrijven (zie voor de bedrijfstypenindeling § 3). Voor de bedrijven met overwegend akkerbouw of rundveehouderij is een oppervlakte van 10 ha beslist te weinig. Het lijkt dan ook waarschijnlijk, dat een aantal van deze meewerkende zoons in de komende jaren alsnog de landbouw zal verlaten. In die gevallen, waarin dit niet gebeurt, is of een

drastische oppervlaktevergroting óf een uitbreiding van de niet-grondgebonden produktie noodzakelijk.

Gaat men ervan uit, dat de helft van de bedrijven waar de opvolging thans nog onzeker is, beschouwd mogen worden als bedrijven zonder opvolger, dan heeft 62% van de bedrijven kleiner dan 10 ha geen opvolger. Voor de overige oppervlakteklassen wordt dit: 38% (10-15 ha), 21% (15-30 ha) en 21% (≥ 30 ha). Rekent men echter alle bedrijven met "opvolging dubieus" tot de groep zonder opvolger, dan zijn de percentages bedrijven zonder opvolger: 69% (< 10 ha), 46% (10-15 ha), 27% (15-30 ha) en 24% (≥ 30 ha).

§ 3. De opvolgingssituatie per bedrijfstype

Om te kunnen nagaan, in hoeverre de animo voor bedrijfsopvolging varieert met het bedrijfstype, zijn de steekproefbedrijven ingedeeld in vijf typen, nl.:

- = akkerbouwbedrijven (de akkerbouw neemt $\geq 60\%$ van de bewerkingsomvang in beslag);
- = rundveehouderijbedrijven ($\geq 60\%$ rundveehouderij);
- = veredelingsbedrijven ($\geq 60\%$ veredeling);
- = tuinbouwbedrijven ($\geq 60\%$ tuinbouw);
- = gecombineerde bedrijven (geen der zojuist genoemde takken neemt $\geq 60\%$ van de produktie-omvang in beslag).

Tabel 4. De opvolgingssituatie per bedrijfstype, 1968

Bedrijfstype	Aantal bedrijven in steekproef	Waarvan in procenten			
		zonder opvolg.	potent. dubieus	opvolger ≥ 2 tent. opvolgers	potent. ≥ 2 tent. opvolgers
Akkerbouwbedrijven	205	42	6	42	10
Rundveeh. bedrijven	1 042	36	14	46	4
Veredelingsbedrijven	114	49	15	32	4
Tuinbouwbedrijven	278	40	16	36	8
Gecomb. bedrijven	1 734	39	15	42	4
Totaal	3 373	39	15	42	4

De verschillen tussen de onderscheiden bedrijfstypen blijken gering te zijn. Alleen de veredelingsbedrijven vertonen een enigszins afwijkend beeld: een hoger percentage bedrijven zonder opvolger en een lager percentage bedrijven met één of meer potentiële opvolgers. Twee of meer potentiële opvolgers komen naar verhouding het vaakst voor bij de akkerbouw- en bij de tuinbouwbedrijven. De akkerbouwbedrijven geven het hoogste percentage bedrijven, waar de opvolging verzekerd is, te zien; dit is echter mede het gevolg van het lage percentage bedrijven, waar de opvol-

ging nog dubieus is, hetgeen o.a. verband houdt met enigszins afwijkende leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden in de Noordwesthoek en de Biesbosch (waar de akkerbouwbedrijven vooral voorkomen).

Indien men de helft van de bedrijven met "opvolging dubieus" rekent tot de groep zonder opvolger, dan heeft 45% van de akkerbouwbedrijven geen opvolger; voor de overige bedrijfstypen wordt dit: 43% (rundveehouderijbedrijven), 57% (veredelingsbedrijven), 48% (tuinbouwbedrijven) en 47% (gecombineerde bedrijven). Beschouwt men echter alle bedrijven met "opvolging dubieus" als bedrijven zonder opvolger, dan worden de percentages bedrijven zonder opvolger: 48% (akkerbouwbedrijven), 50% (rundveehouderijbedrijven), 64% (veredelingsbedrijven), 56% (tuinbouwbedrijven) en 54% (gecombineerde bedrijven).

§ 4. De opvolgingssituatie naar de leeftijdsklasse van het bedrijfshoofd

In tabel 5 is de opvolgingssituatie in verband gebracht met de leeftijd van het bedrijfshoofd. Op de eerste plaats komt naar voren, dat het aantal gevallen waar de opvolgingssituatie nog onzeker is, geringer is naarmate de bedrijfshoofden ouder zijn. Dit spreekt overigens vanzelf. Vervolgens blijkt dat naarmate de bedrijfshoofden ouder zijn, het percentage bedrijven, waar een potentiële opvolger aanwezig is, groter is (de groep bedrijfshoofden tussen 65 en 69 jaar vormt hierop een uitzondering). Dit duidt erop, dat de animo om op te volgen de laatste jaren is gedaald. Men dient er overigens rekening mee te houden, dat er nog afvloeiing kan plaatshebben.

Tabel 5. De opvolgingssituatie naar de leeftijd van het bedrijfshoofd, 1968

Leeftijd van het bedrijfshoofd	Aantal bedrijven in de steekpr.	Waarvan in procenten:			
		zonder potent.opvolg.	opvolg. dubieus	1 potent. opvolger	≥2 potent. opvolgers
50 - 54 jaar	1 063	41	23	33	3
55 - 59 jaar	1 099	38	14	43	5
60 - 64 jaar	724	36	8	51	5
65 - 69 jaar	308	43	6	44	7
≥ 70 jaar	179	33	5	53	9
Totaal	3 373	39	15	42	4

Opvallend is, dat op een vrij groot aantal bedrijven, waar een potentiële opvolger aanwezig is, het bedrijfshoofd 65 jaar of ouder is. Men kan zich afvragen, waarom deze ouderen nog ondernemer zijn. Voor een aantal onder hen ligt de verklaring in het grote leeftijdsverschil tussen het bedrijfshoofd en de potentiële opvolger, de z.g.. generatie-afstand.

Uit het onderzoek bleek nl., dat van de bedrijfshoofden ≥ 65 jaar met een potentiële opvolger er 52% een opvolger heeft, die jonger is dan 30 jaar. Hier is dus inderdaad sprake van een vrij grote generatie-afstand. Bij de resterende 48% bedrijfshoofden ≥ 65 jaar met een potentiële opvolger, die 30 jaar of ouder is, hebben andere motieven tot uitstel van de bedrijfs-overdracht geleid. Welke motieven dit zijn, kon in dit onderzoek niet worden nagegaan. Vermoedelijk spelen echter met name de volgende factoren hierbij een rol: het ongehuwd zijn van de opvolger, financieringsproblemen e.d.

Wanneer men de helft van de bedrijven met "opvolging dubieus" rekent tot de groep zonder opvolger, dan zijn de percentages zonder opvolger: 53% (50-54 jaar), 45% (55-59 jaar), 40% (60-64 jaar), 46% (65-69 jaar) en 36% (≥ 70 jaar). Beschouwt men alle bedrijven met "opvolging dubieus" als bedrijven zonder opvolger, dan worden deze percentages: 64% (50-54 jaar), 52% (55-59 jaar), 44% (60-64 jaar), 49% (65-69 jaar) en 38% (≥ 70 jaar).

HOOFDSTUK IV

De potentiële opvolgers

In dit hoofdstuk zullen wij aandacht schenken aan de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers en aan het door hen gevolgde onderwijs. Uit het voorgaande bleek, dat op 46% van de agrarische bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder (d.w.z. op 1582 bedrijven) één of meer potentiële opvolgers aanwezig waren. De gegevens van dit hoofdstuk hebben uitsluitend betrekking op de eerste potentiële opvolgers op de bedrijven (dus op 1582 potentiële opvolgers); eventuele tweede en derde potentiële opvolgers blijven hier dus buiten beschouwing.

§ 1. De leeftijdsopbouw

Uit het onderzoek kwam naar voren, dat 30% van de 1582 potentiële opvolgers jonger dan 20 jaar was, 38% viel in de leeftijdsklasse 20-24 jaar, 17% in de klasse 25-29 jaar, 7% in de klasse 30-34 jaar en 8% was 35 jaar of ouder. In tabel 6 is de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers per landbouwgebied gezien.

Tabel 6. De leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers per deelgebied, 1968

Deelgebied	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten:				
		< 20 jaar	20 - 24 jaar	25 - 29 jaar	30 - 34 jaar	≥ 35 jaar
Noordwesthoek en Biesbosch	136	19	37	18	11	15
W. en O. Langstraat	71	28	23	19	14	16
Land van Altena en Maas- kant	95	32	38	11	3	16
Land van Bergen op Zoom en N.W. Zandgronden	193	25	40	20	7	8
Land van Breda	143	27	40	20	8	5
W. Kempen	122	34	40	18	6	2
Meijerij	359	35	35	16	8	6
O. Kempen	146	36	38	14	5	7
Z. Peelgebied	84	26	47	16	2	9
N. Peelgebied en Land van Cuijk	233	32	41	14	6	6
Noord-Brabant	1582	30	38	17	7	8

Het percentage oudere potentiële opvolgers (30 jaar of ouder) blijkt in de Noordwesthoek (incl. de Biesbosch) en in de Langstraat beduidend hoger te zijn dan voor de provincie gemiddeld. Terwijl 26% resp. 30% van de potentiële opvolgers in de genoemde gebieden 30 jaar of ouder was, bedroeg dit gemiddeld voor Noord-Brabant "slechts" 15%. Wat de achtergrond is van het afwijkende beeld dat de Noordwesthoek (incl. de Biesbosch) en de Langstraat vertonen, is niet duidelijk. Het is echter denkbaar, dat in deze gebieden de bedrijven op oudere leeftijd door de zoon worden overgenomen. In deze richting wijst bijvoorbeeld de omstandigheid, dat onder de bedrijfshoofden met een opvolger in de beide genoemde gebieden meer oudere bedrijfshoofden (d.w.z. ≥ 65 jaar) worden aangetroffen.

Zoals uit tabel 7 blijkt, bestaat er geen duidelijk verband tussen de bedrijfsoppervlakte en de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers. Wel komen op de bedrijven van 30 ha en meer naar verhouding minder jongere opvolgers voor. Het betreft hier waarschijnlijk de akkerbouwbedrijven in de Noordwesthoek + de Biesbosch.

Tabel 7. De leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers per bedrijfsoppervlakteklasse, 1968

Bedrijfsoppervlakte	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten:				
		< 20 jaar	20 - 24 jaar	25 - 29 jaar	30 - 34 jaar	≥ 35 jaar
< 10 ha	508	34	35	14	6	11
10 - 15 ha	503	33	39	14	8	6
15 - 30 ha	471	26	40	19	8	7
≥ 30 ha	100	15	43	29	3	10
Totaal	1582	30	38	17	7	8

Op de akkerbouwbedrijven treft men relatief de meeste oudere opvolgers aan, op de veredelingsbedrijven relatief de meeste jonge opvolgers (tabel 8). Bij dit laatste bedrijfstype is niet minder dan 79% van de opvolgers jonger dan 25 jaar en slechts 2% 35 jaar of ouder. Dit hangt overigens nauw samen met het feit, dat de bedrijfshoofden op de veredelingsbedrijven dooreengenomen jonger zijn dan bij de andere bedrijfstypen het geval is.

Tabel 8. De leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers per bedrijfstype, 1968

Bedrijfstype	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten:				
		< 20 jaar	20 - 24 jaar	25 - 29 jaar	30 - 34 jaar	≥ 35 jaar
Akkerbouwbedrijven	106	16	41	19	8	16
Rundveeh. bedrijven	520	33	34	17	9	7
Veredelingsbedrijven	41	37	42	17	2	2
Tuinbouwbedrijven	121	23	41	20	8	8
Gecomb. bedrijven	794	31	40	15	6	8
Totaal	1 582	30	38	17	7	8

In tabel 9 is de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers gerelateerd aan de leeftijd van het zittende bedrijfshoofd. Naar voren komt, dat bij jongere bedrijfshoofden naar verhouding meer jongere en bij de oudere bedrijfshoofden naar verhouding meer oudere potentiële opvolgers aanwezig zijn. Dit spreekt overigens vanzelf.

Tabel 9. De leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers per leeftijds-klasse van het bedrijfshoofd

Leeftijd van het bedrijfshoofd	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten:				
		< 20 jaar	20 - 24 jaar	25 - 29 jaar	30 - 34 jaar	≥ 35 jaar
50 - 54 jaar	385	54	39	4	1	2
55 - 59 jaar	525	34	43	18	2	3
60 - 64 jaar	403	17	42	22	13	6
65 - 69 jaar	158	9	29	29	20	13
≥ 70 jaar	111	6	10	14	15	55
Totaal	1 582	30	38	17	7	8

In het voorgaande wezen wij er reeds op, dat 8% van het totale aantal potentiële opvolgers (d.w.z. 127) 35 jaar of ouder is (zie tabel 6). Van hen treft men er 45 aan op bedrijven van bedrijfshoofden, die jonger zijn dan 65 jaar. Het gaat hier om opvolgers, die in verband met de jonge leeftijd van het zittende bedrijfshoofd lang op de overneming moeten wachten; hier is de generatie-afstand erg gering. De overige 82 potentiële opvolgers vindt men echter op bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd reeds 65 jaar of ouder is. Waarom deze potentiële opvolgers de desbetreffende bedrijven nog niet hebben overgenomen, is zonder nader onderzoek moeilijk te zeggen. Mogelijke achtergronden zouden kunnen zijn: het niet-ge-

huwd-zijn van de potentiële opvolgers, financieringsproblemen e.d. Anderzijds zijn er ook gevallen (zie tabel 9), waarin het zittende bedrijfs-hoofd ondanks zijn hoge leeftijd het bedrijf moet blijven exploiteren, omdat de potentiële opvolger nog te jong is om het bedrijf over te nemen. Hier is dus sprake van een grote generatie-afstand.

§ 2. Het door de potentiële opvolgers genoten onderwijs

Uit het onderzoek kwam naar voren, dat 9% van de potentiële opvolgers geen voortgezet dagonderwijs heeft gevolgd, Lager agrarisch onderwijs heeft 63% genoten en middelbaar agrarisch onderwijs 25%; 3% volgde ander voortgezet dagonderwijs. Zoals uit tabel 10 blijkt, bestaan er geen grote verschillen tussen de onderscheiden leeftijdsklassen. Alleen de potentiële opvolgers van 35 jaar en ouder hebben duidelijk minder dagonderwijs gevolgd en ook minder middelbaar agrarisch onderwijs; het betreft hier echter een enigszins uitgedunde groep, aangezien verschillenden uit deze groep reeds zelfstandig boer of tuinder zullen zijn geworden. Laat men de leeftijdsklasse < 20 jaar buiten beschouwing (hieronder bevinden zich nog opvolgers, wier onderwijs nog niet is voltooid), dan blijkt, dat bij de jongere potentiële opvolgers de opleiding een iets gunstiger beeld te zien geeft dan bij de oudere: iets meer middelbaar in plaats van lager agrarisch onderwijs.

Tabel 10. Het door de potentiële opvolgers genoten voortgezet dagonderwijs per leeftijdsklasse 1968

Leeftijd van de potentiële opvolgers	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten:			
		geen dag- onderwijs	l.tb.s.of l.tb.s.	m.tb.s.of m.tb.s.	ander dag- onderwijs
< 20 jaar	478	10	63	21	6
20 - 24 jaar	604	5	62	30	3
25 - 29 jaar	261	6	65	27	2
30 - 34 jaar	112	10	67	23	-
≥ 35 jaar	127	29	58	12	1
Totaal	1582	9	63	25	3

Tussen de diverse deelgebieden zijn er duidelijke verschillen aanwezig (tabel 11). Het middelbaar agrarisch onderwijs is relatief het meest gevolgd in de Noordwesthoek (incl. de Biesbosch). Daarna volgen het Land van Altena (incl. de Maaskant), het Land van Bergen op Zoom (incl. de N.W. Zandgronden), de Meijerij, de Oostelijke Kempen en het Noordelijk Peelgebied (incl. het Land van Cuyk); ook hier heeft een niet onbelangrijk gedeelte van de potentiële opvolgers middelbaar agrarisch dagonderwijs genoten. In de overige gebieden - met name in de Langstraat en in het

Land van Breda - is dit in veel mindere mate het geval.

Tabel 11. Het door de potentiële opvolgers genoten voortgezet dagonderwijs per deelgebied, 1968

Deelgebied	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten met:			
		geen dag- onderwijs	l.lb.s. l.tb.s.	m.lb.s. m.tb.s.	ander dag- onderw.
Noordwesthoek en Biesbosch	136	13	44	40	3
W. en O. Langstraat	71	10	75	15	0
Land van Altena en Maaskant	95	8	61	29	2
Land van Bergen op Zoom en N.W. Zandgronden	193	6	66	24	4
Land van Breda	143	6	78	13	3
W. Kempen	122	7	67	20	6
Meijerij	359	8	63	26	3
O. Kempen	146	11	54	29	6
Z. Peelgebied	84	12	68	18	2
N. Peelgebied en Land van Cuyk	233	8	61	29	2
Totaal	1 582	9	63	25	3

Relateert men de opleiding van de potentiële opvolgers aan de bedrijfsoppervlakte, dan blijkt het volgende (tabel 12):

Tabel 12. Het door de potentiële opvolgers genoten voortgezet dagonderwijs per bedrijfsoppervlakteklasse, 1968

Bedrijfsoppervlakte	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten met:			
		geen dag- onderwijs	l.lb.s. l.tb.s.	m.lb.s. m.tb.s.	ander dag- onderwijs
< 10 ha	508	13	65	17	5
10 - 15 ha	503	9	65	23	3
15 - 30 ha	471	6	63	29	2
≥ 30 ha	100	6	42	48	4
Totaal	1 582	9	63	25	3

Naarmate de bedrijven groter zijn, is het percentage potentiële opvolgers met een middelbare agrarische opleiding hoger. Dit percentage varieert van 17% op de bedrijven kleiner dan 10 ha tot 48% op de bedrijven van 30 ha en meer. Het percentage potentiële opvolgers met een lagere land- en/of tuinbouwschool varieert vrijwel niet met de bedrijfsoppervlakte; alleen op de bedrijven ≥ 30 ha is het beduidend lager in verband

met het hogere percentage potentiële opvolgers met een middelbare opleiding.

Tenslotte is nog het verband tussen de opleiding van potentiële opvolgers en het bedrijfstype nagegaan (tabel 13). Zowel op de akkerbouwbedrijven als op de veredelingsbedrijven is het percentage potentiële opvolgers met een middelbare agrarische opleiding belangrijk hoger dan bij de andere bedrijfstypen. Tenslotte blijkt, dat op de veredelingsbedrijven het percentage opvolgers dat ander dan agrarisch onderwijs heeft genoten, vrij hoog is. T.a.v. de overige bedrijfstypen lopen de percentages niet veel uiteen.

Tabel 13. Het door de potentiële opvolgers genoten voortgezet dagonderwijs per bedrijfstype, 1968

Bedrijfstype	Aantal potent. opvolg.	Waarvan in procenten met:			
		geen dag- onderwijs	l.lb.s. of l.tb.s.	m.lb.s. of m.tb.s.	ander dag- onderwijs
Akkerbouwbedrijven	106	12	44	40	4
Rundveeh. bedrijven	520	11	65	22	2
Veredelingsbedrijven	41	7	37	41	15
Tuinbouwbedrijven	121	6	66	25	3
Gecomb. bedrijven	794	8	65	23	4
Totaal	1582	9	63	25	3

Samenvatting en slotbeschouwing

Samenvatting

Het Landbouw-Economisch Instituut heeft (op verzoek van de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in Noord-Brabant) een onderzoek ingesteld, dat tot doel had nadere informatie te verschaffen over de opvolgingssituatie op de Brabantse land- en tuinbouwbedrijven. In concreto werd in het onderzoek ingegaan op de volgende punten:

- a. de opvolgingssituatie per landbouwgebied, bedrijfsoppervlakteklasse, bedrijfstype en leeftijdsklasse van de bedrijfshoofden;
- b. de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers;
- c. het door de potentiële opvolgers gevolgde onderwijs.

Het onderzoek is gebaseerd op een steekproef van 1 : 3 uit de bedrijven, met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder, dat op gaf een agrarisch hoofdberoep te hebben. Van deze bedrijven werd nagegaan, of het aangegeven hoofdberoep juist was; de bedrijven met een niet-agrarisch hoofdberoep werden uit de steekproef verwijderd.

De opvolgingssituatie

Uit het onderzoek kwam naar voren, dat op 39% van de 3 373 onderzochte bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder geen opvolger aanwezig was. Op 15% van de bedrijven was de situatie met betrekking tot de opvolging nog niet duidelijk (bijvoorbeeld omdat er nog vrij jonge zoons waren, waarvan het nog onzeker is of zij zullen opvolgen). Op de resterende bedrijven, nl. 46%, waren één of meer potentiële opvolgers aanwezig. Van de 1 582 bedrijven met één of meer potentiële opvolgers had 90% één potentiële opvolger en 10% twee of meer. Gaat men ervan uit, dat de helft van de bedrijven waar de opvolging thans nog onzeker is, beschouwd mogen worden als bedrijven zonder opvolger, dan heeft 47% van de bedrijven geen opvolger. Rekent men echter alle bedrijven met "opvolging dubieus" tot de groep zonder opvolger, dan is op 54% van de bedrijven geen opvolger beschikbaar.

In de Langstraat lag het percentage bedrijven zonder opvolger (49%) het hoogst, terwijl de Noordwesthoek (incl. de Biesbosch) en de Noordwestelijke Zandgronden (incl. het land van Bergen op Zoom) met 33% resp. 32% het laagste percentage te zien gaven.

Er bleek een duidelijk verband aanwezig te zijn tussen de bedrijfsoppervlakte en de opvolgingssituatie; naarmate de bedrijven groter waren, was ook het percentage bedrijven met een potentiële opvolger hoger. Zo bedroeg het percentage bedrijven zonder opvolger in de grootteklasse < 10 ha 55%, terwijl dit voor de klasse ≥ 30 ha slechts 17% was. Op de

grotere bedrijven komt het ook het meest voor, dat er meer dan één potentiële opvolger aanwezig is.

Tussen de diverse bedrijfstypen kwamen geen belangrijke verschillen voor. Alleen de veredelingsbedrijven vertoonden een enigszins afwijkend beeld: een hoger percentage bedrijven zonder en een lager percentage bedrijven met een potentiële opvolger.

Naarmate de bedrijfshoofden ouder zijn, was het percentage bedrijven waar een potentiële opvolger aanwezig is, groter en het percentage bedrijven zonder opvolger lager. Dit duidt er op, dat de animo om op te volgen de laatste jaren is gedaald. Men dient er overigens rekening mee te houden, dat er nog afvloeiing kan plaatshebben. Het viel op, dat er nogal wat bedrijven met een potentiële opvolger zijn, waarvan het zittende bedrijfshoofd reeds 65 jaar of ouder is. Voor een aantal van deze gevallen ligt de oorzaak hiervan in het vrij grote leeftijdsverschil tussen het bedrijfshoofd en de potentiële bedrijfsopvolger. Er zijn echter ook andere oorzaken; waarschijnlijk spelen hier factoren zoals het ongehuwd-zijn van de potentiële opvolger, financieringsproblemen, e.d. een rol.

De potentiële opvolgers

Vervolgens is in het onderzoek ingegaan op de leeftijdsopbouw van de potentiële opvolgers en het door hen genoten onderwijs. Wat dit betreft beperkt het onderzoek zich tot de eerste potentiële opvolgers; eventuele tweede of derde potentiële opvolgers zijn hier buiten beschouwing gebleven.

Eerst de leeftijdsopbouw. Naar voren kwam, dat 30% van de potentiële opvolgers jonger was dan 20 jaar, 38% viel in de leeftijdsklasse 20 - 24 jaar, 17% in de klasse 25 - 29 jaar, 7% in de klasse 30 - 34 jaar en 8% was 35 jaar of ouder. In de deelgebieden Noordwesthoek (incl. de Biesbosch) en de Langstraat bleken naar verhouding de meeste oudere potentiële opvolgers voor te komen. Wat de bedrijfsoppervlakte betreft waren er op de bedrijven van 30 ha en meer relatief minder jongere opvolgers. Op de akkerbouwbedrijven werden naar verhouding de meeste oudere opvolgers aangetroffen, op de veredelingsbedrijven relatief de meeste jongere.

Wat de onderwijspositie van de potentiële opvolgers betreft bleek dat 9% van hen geen voortgezet dagonderwijs had gevolgd. Lager agrarisch onderwijs had 63% genoten en middelbaar land- of tuinbouwonderwijs 25%; 3% volgde ander voortgezet dagonderwijs. Tussen de verschillende leeftijdsklassen bleken geen grote verschillen te bestaan. Alleen hadden relatief weinig potentiële opvolgers van 35 jaar en ouder dagonderwijs en middelbaar agrarisch onderwijs gevolgd; het betreft hier echter een enigszins uitgedunde groep, aangezien verschillenden uit deze groep reeds zelfstandig boer of tuinder zullen zijn geworden. De opleiding van de jongere potentiële opvolgers geeft een iets gunstiger beeld te zien dan de opleiding van de oudere: iets meer middelbaar in plaats van lager agrarisch onderwijs. Tussen de diverse deelgebieden zijn er duidelijk verschillen aanwezig: het middelbaar agrarisch onderwijs is relatief veel

gevolgd in de Noordwesthoek (incl. de Biesbosch) en relatief weinig in de Langstraat en in het Land van Breda. Naarmate de bedrijven groter zijn, is het percentage potentiële opvolgers met een middelbare agrarische opleiding hoger; dit percentage varieert van 17% op de bedrijven kleiner dan 10 ha tot 48% op de bedrijven van 30 ha en meer. Tenslotte is nog het verband nagegaan tussen de opleiding van de potentiële opvolgers en het bedrijfstype. Op de akkerbouwbedrijven en op de veredelingsbedrijven bleek het percentage potentiële opvolgers met een middelbare agrarische opleiding (resp. 40% en 41%) belangrijk hoger te zijn dan bij de andere bedrijfstypen. Verder viel bij de veredelingsbedrijven het relatief vrij hoge percentage (15%) potentiële opvolgers op, dat niet-agrarisch dagonderwijs had gevolgd.

Slotbeschouwing

Uit het onderzoek is o.a. naar voren gekomen, dat 39% van de onderzochte bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder geen opvolger had. Men mag aannemen, dat hier nog minstens 7% (uit de groep, waar de opvolging thans nog niet duidelijk is) bij zal komen. In totaal wordt dit dus 46% à 50%. Dit zijn bedrijven, die in de komende 15 à 20 jaar vrijwel alle zullen vrijkomen. Ervan uitgegaan, dat de bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder 42% uitmaken van het totaal aantal agrarische bedrijven in Noord-Brabant 1), betekent dit, dat op grond van de huidige opvolgingssituatie in 1968 in de periode 1968 - 1983 (à 1988) minstens ca. 20% van het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven in Noord-Brabant zal vrijkomen. Overigens moet men bedenken, dat op een aantal bedrijven meer dan één potentiële opvolger aanwezig is. Een aantal van hen zal waarschijnlijk proberen een bedrijf van een "vreemde" over te nemen. Bovendien kan er sprake zijn van toetreding tot de land- en tuinbouw. Hier staat echter tegenover, dat er zeker nog afvloeiing zal plaatshebben.

Het aantal land- en tuinbouwbedrijven vermindert echter niet alleen, doordat er op bepaalde bedrijven geen opvolgers aanwezig zijn. Ook de overgang van boeren en tuinders naar een ander hoofdberoep speelt een rol. Zo kwam uit een enige tijd geleden uitgevoerd onderzoek 2), dat betrekking had op Midden- en Oost-Brabant, naar voren, dat in de periode 1963-1966, 4% van de in 1963 aanwezige boeren en tuinders van hoofdberoep was veranderd. Hoe hoog het percentage beroepsveranderaars in de komende jaren zal zijn, is moeilijk te voorspellen. Een lichte stijging van het zojuist genoemde percentage lijkt echter niet onwaarschijnlijk.

1) Zie hoofdstuk III.

2) A. Bauwens en D. Baris: "Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal agrarische bedrijven in het midden en oosten van Noord-Brabant", 1969.

Al met al is het duidelijk, dat het aantal agrarische bedrijven in de komende 15 à 20 jaren aanzienlijk zal afnemen. Hoe groot deze afneming zal zijn, is moeilijk te voorspellen. Wel mag worden verwacht, dat - gezien het voorgaande - de vermindering in de komende 15 à 20 jaar minstens 40 à 50% zal bedragen. Hierbij is geen rekening gehouden met het (niet te voorspellen) aantal bedrijven, dat in de komende jaren zal verdwijnen als gevolg van onteigeningen ten behoeve van de woningbouw, de aanleg van wegen en van industrieterreinen. De vermindering van het aantal agrarische bedrijven zal als gevolg hiervan nog sterker zijn dan zojuist is aangegeven.

Uit het onderzoek bleek, dat 8% van het totale aantal potentiële opvolgers 35 jaar of ouder was. Het betreft hier 127 potentiële opvolgers. Van hen werden er 45 aangetroffen op bedrijven van bedrijfshoofden, die jonger waren dan 65 jaar; dit waren typisch opvolgers, die in verband met de jonge leeftijd van het zittende bedrijfshoofd lang op de overneming moesten wachten. De overige 82 potentiële opvolgers waren echter op bedrijven werkzaam, waarvan het bedrijfshoofd reeds 65 jaar of ouder was 1). Waardom deze potentiële opvolgers de desbetreffende bedrijven nog niet hebben overgenomen, is zonder nader onderzoek moeilijk te zeggen. Mogelijke oorzaken zouden kunnen zijn; het niet-gehuwd zijn van de potentiële opvolgers, financieringsproblemen e.d.

Tenslotte kwam uit het onderzoek naar voren, dat 9% van de potentiële opvolgers geen voortgezet dagonderwijs heeft genoten. Lager agrarisch dagonderwijs heeft 63% genoten en middelbaar agrarisch dagonderwijs 25%; 3% volgde ander voortgezet dagonderwijs. In vergelijking met de situatie van een aantal jaren geleden, is de opleiding van degenen die later boer of tuinder willen worden, duidelijk verbeterd. Toch kan men zich afvragen, of het niet wenselijk zou zijn, dat de toekomstige agrarische ondernemers - gezien de snelle ontwikkelingen in de land- en tuinbouw - een middelbare opleiding hebben. Momenteel voldoet hieraan slechts ruim éénkwart van de potentiële opvolgers.

1) Er is gewerkt (zie hoofdstuk I) met een steekproef van 1 : 3. Dit betekent, dat er in 1968 in Noord-Brabant ongeveer 250 potentiële opvolgers aanwezig waren op bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd reeds 65 jaar of ouder was.